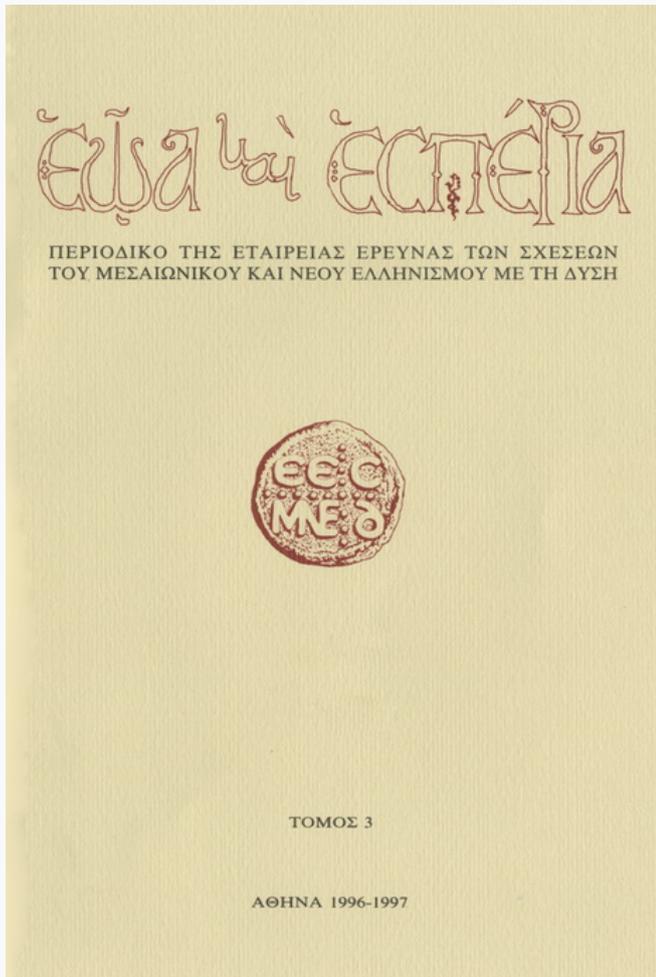

Εοα και Esperia

Vol 3 (1997)

Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΔΟΥΛΟΠΑΡΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ. Κοινωνικό κίνημα ή ατομικές επιδιώξεις;

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, ΕΙΡΗΝΗ ΛΥΔΑΚΗ, ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΗΛΕΙΔΗΣ

doi: [10.12681/eaesperia.37](https://doi.org/10.12681/eaesperia.37)

To cite this article:

ΝΤΟΚΟΣ Κ., ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Χ., ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ Δ., ΛΥΔΑΚΗ Ε., ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ Σ., & ΠΗΛΕΙΔΗΣ Γ. (1997). Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΔΟΥΛΟΠΑΡΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ. Κοινωνικό κίνημα ή ατομικές επιδιώξεις;. *Εοα Kai Esperia*, 3, 41-67. <https://doi.org/10.12681/eaesperia.37>

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ
ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ
ΕΙΡΗΝΗ ΛΥΔΑΚΗ
ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΗΛΕΙΔΗΣ

ΕΩΑ ΚΑΙ ΕΣΠΕΡΙΑ 3 (1996 - 1997)

Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΔΟΥΛΟΠΑΡΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ.

Κοινωνικό κίνημα ή ατομικές επιδιώξεις;*

Ο ιστορικός που μελετά τα ζητήματα της Βενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο, εκτός από τις ανέκδοτες αρχειακές κ.ά. πηγές, οφείλει να διερευνήσει και ένα σημαντικότατο αριθμό ιστορικών εγγράφων που από αρκετά χρόνια έχουν δημοσιευθεί αλλά και εξακολουθούν να δημοσιεύονται είτε σε πλήρη μορφή (in extenso), είτε σε μορφή περιλήψεων. Ανάμεσα στις δημοσιεύσεις αυτού του χαρακτήρα ξεχωριστή θέση κατέχουν τα δύο έργα του Freddy Thiriet, στα οποία παρατίθενται περιλήψεις (régestes) ενός τεράστιου όγκου εγγράφων από τα Αρχεία του Βενετικού Κράτους (Archivio di Stato di Venezia) που αναφέρονται στην πρώτη περίοδο της αποικιακής παρουσίας της Βενετίας στο χώρο της Ανατολής¹. Πολλά από τα έγγραφα αυτά, έστω και σε περίληψη, είδαν για πρώτη φορά το φως της δημοσιότητας στην έκδοση Thiriet. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για το μελετητή τους, επειδή του προσφέρεται η δυνατότητα είτε να αντλήσει χρήσιμα στοιχεία για συγκεκριμένη ιστορική έρευνα

---

*. Η εργασία αυτή είχε αρχίσει άλλοτε στο ετήσιο σεμινάριο της Λατινικής Παλαιογραφίας το οποίο οργανώνει η *Εταιρεία Έρευνας των Σχέσεων του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού με τη Δύση (ΕΕΣΜΝΕΔ)* που εκδίδει το αναχίρας περιοδικό *Εώα και Εσπέρια*, αλλά δυστυχώς, λόγω έλλειψης χρόνου, δεν ξεπέρασε τότε το αρχικό της στάδιο, δηλαδή την ανάγνωση της βενετικής πηγής του 1415 (που δημοσιεύεται στο παράρτημα της παρούσας) και κάποιες βιβλιογραφικές βολιδοσκοπήσεις σχετικά με τα κοινωνικά κινήματα στον ευρωπαϊκό ή οθωμανικό χώρο την ίδια εποχή. Στο σεμινάριο εκείνο είχαν πάρει μέρος οι Κων/νος Ντόκος, Αντ. Πάρδος, Αικ. Κωνσταντινίδου, Κων/νος Μέκκας, Ελένη Μπενέκη, Γιώργ. Πηλείδης, Βασ. Σιακωτός, Αναστ. Στουραίτη κ.ά. Τελικά η εργασία αυτή με κύριο άξονα την πιο πάνω πηγή ξεκίνησε και πάλι από την αρχή, καταστράφηκε και ολοκληρώθηκε σε μια σειρά από συναντήσεις που είχαν οι υπογράφωντες, φιλοξενούμενοι και υπότροφοι του Ελληνικού Ινστιτούτου, τον αξέχαστο χειμώνα του '95- '96 στη Βενετία.

1. FR. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie (1329-1463)*, 3 vol, Paris-Haye, 1955-1961. Ο ΙΔΙΟΣ, *Délibérations des Assemblées vénitienes concernant la Romanie (1160-1463)*, 2 vol, Paris-La Haye, 1966-1971.

που διεξάγει, είτε να επισημάνει ειδήσεις για ένα ιστορικό γεγονός που φαίνεται να βρίσκεται πέρα από τα όρια της ιστορικής γνώσης. Όπως είναι ευνόητο, οι ειδήσεις αυτής της κατηγορίας θα μπορούσαν να αποτελέσουν το έναυσμα για μια περαιτέρω διερεύνηση και αποσαφήνιση του ιστορικού αυτού γεγονότος και μια τέτοια περίπτωση θεωρούμε ότι συντρέχει με την περίληψη του υπ' αριθμ. 1593 και από 23 Σεπτεμβρίου 1415 εγγράφου της βενετικής Γερουσίας καταχωρημένου στα κατάστιχα των αποφάσεων του σώματος αυτού της σειράς Senato Misti².

Σύμφωνα με την περίληψη του Thiriet, το έγγραφο της Γερουσίας ανέφερε ότι η ηρεμία της Κρήτης απειλούνταν επειδή κάποια άτομα κατώτατης κοινωνικής στάθμης³ διέτρεχαν την ύπαιθρο των διαμερισμάτων του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και της Σητείας⁴ κηρύσσοντας την επανάσταση και διαδίδοντας ότι όλοι οι παρόικοι είναι ελεύθεροι⁵. επειδή τέτοια κηρύγματα ήταν επικίνδυνα για την εξουσία της βενετικής Αυθεντίας, οι Σοφοί των Τάξεων, σύμφωνα πάντοτε με την περίληψη του Thiriet, πρότειναν να ενταθεί η επιτήρηση των δραστών αυτών και να οργανωθεί η μυστική παρακολούθηση και η σύλληψή τους.

Στην περίληψη λοιπόν του παραπάνω εγγράφου⁶ παρουσιάζεται για πρώτη φορά από τον Thiriet μια πολύ ενδιαφέρουσα ιστορική είδηση που κάνει λόγο για την ύπαρξη υποκινητών αγροτικών εξεγέρσεων και γενικά οργανωμένου κινήματος που εξαπλώνεται σ' όλη την Κρήτη και με επαναστατικά κηρύγματα αποσκοπεί στο να πετύχει σε μια τόσο πρόωμη εποχή την κοινωνική απελευθέρωση των παροίκων. Ας προστεθεί εδώ ότι ο ίδιος ιστορικός χρησιμοποιώντας τα στοιχεία των πιο πάνω περιλήψεων στη σύνθεση του βασικού του έργου *La Romanie vénitienne*⁷ εξετάζει εκτενώς την κατάσταση του αγροτικού πληθυσμού της Κρήτης το 14ο αιώνα και παραπέμπει, ανάμεσα στα άλλα, και στο συγκεκριμένο έγγραφο του 1415, το οποίο θεωρεί ότι αναφέρεται σε κηρύγματα γενικής απελευθέρωσης των παροίκων, σημειώνοντας μάλιστα ότι σ' αυτό υποδηλώνεται ακριβώς η ύπαρξη τολμηρού κοινωνικού κινήματος όπου οι χωρικοί

2. FR. THIRIET, *Régestes*, ό.π., τ. 2, σ. 139, αρ. 1593.

3. Ό.π., σ. 139: *alguni malevoli homeni de vilissima condition*.

4. Ο Thiriet παραλείπει, προφανώς εκ παραδρομής, το διαμέρισμα των Χανίων.

5. Ό.π., σ. 139: *et enseignant que tous les villains sont libres*.

6. Το εν λόγω έγγραφο έπρεπε να είχε δημοσιευθεί από τον IPP. NOIRET στο έργο του *Documents inédits pour servir a l'histoire della domination vénitienne en Crète de 1380 a 1485*, Paris 1892. Ωστόσο δεν το περιέλαβε στην έκδοσή του, προφανώς επειδή διέφυγε από την προσοχή του.

7. FR. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen Age: le développement et l'exploitation du domaine colonial véniten (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1959.

άκουγαν με ενθουσιασμό τους λόγους των κηρύκων της απελευθέρωσης αυτής, οι οποίοι διέτρεχαν την ύπαιθρο και έπειθαν τους παροίκους ότι είναι όλοι ελεύθεροι. Οι απόψεις αυτές του Thiriet, τις οποίες μάλιστα θέλει να υποστηρίξει και με την παράθεση⁸ ενός σχετικά εκτενούς αποσπάσματος από το πρωτότυπο έγγραφο του 1415, σε συνδυασμό και με όσα παρουσιάζει ως περίληψη του εγγράφου του 1415, μας υποχρεώνουν να αναζητήσουμε ρητές μαρτυρίες ή έστω και απλές ενδείξεις προκειμένου να καταδειχθεί ότι η γένεση και η εκδήλωση ενός τέτοιου κινήματος είτε είχε σχέση με εσωτερικά αίτια ισχυρής κοινωνικής αναταραχής, είτε οφειλόταν σε εξωτερικές επιδράσεις, ήταν δηλαδή αποτέλεσμα διασυνδέσεων με ιδέες και κινήματα που είχαν εμφανισθεί ή εμφανίζονταν την ίδια εποχή στο εξωτερικό.

Ως προς το πρώτο από τα δύο αυτά ενδεχόμενα θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι ήδη από τους προηγούμενους αιώνες στην αγροτική κοινωνία της Κρήτης επικρατούσε ένα κλίμα αναταραχής και δυσαρέσκειας⁹. Ωστόσο δε διαθέτουμε καμία είδηση, άμεση ή έμμεση, ότι το κλίμα αυτό είχε φτάσει σε τέτοιο σημείο έντασης ώστε να δημιουργηθεί κάποιο αυτόνομο κίνημα απελευθέρωσης των παροίκων, το οποίο εξάλλου είναι βέβαιο ότι θα συνέτριβαν εν τη γενέσει του τόσο οι γαιοκτήμονες όσο και το επίσημο κράτος.

Αν έρθουμε τώρα στο δεύτερο ενδεχόμενο, των εξωτερικών δηλαδή επιδράσεων, θα πρέπει να ρίξουμε μια σύντομη έστω ματιά στον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και στο χώρο της βυζαντινής και οθωμανικής Ανατολής, επιζητώντας να επισημάνουμε κοινωνικά κινήματα ή και επαναστατικές εξεγέρσεις που εκδηλώθηκαν στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και ως το 1415. Όπως είναι γνωστό στα μέσα του αιώνα αυτού πραγματικό ορόσημο αποτελεί ο *Μαύρος Θάνατος*, δηλαδή η επιδημία από την πανώλη που σάρωσε την Ευρώπη από το 1347 ως το 1350 και στη συνέχεια επανεμφανίστηκε κατά περιοδικά διαστήματα στα επόμενα εκατό χρόνια προκαλώντας μεγάλα δεινά στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Όπως είναι γνωστό σημειώθηκε τότε μεγάλη δημογραφική κάμψη, δραματική μείωση των εργατικών και αγροτικών χεριών, έλλειψη βασικών αγαθών και άνοδος των τιμών. Οι δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης συνέβαλαν αποφασιστικά ώστε από τα μέσα περίπου του 14ου αιώνα ως τις αρχές του επόμενου να εκδηλωθεί μια σειρά από αγροτικές και λαϊκές εξεγέρσεις και κινήματα¹⁰.

8. FR. THIRIET, ό.π., σ. 297, σημ. 1.

9. Για το ζήτημα αυτό βλ. ΧΑΡ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αιώνας), Ρέθυμνο 1986, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

10. Έτσι έχουμε το 1358 στη Β. Γαλλία την αγροτική εξέγερση που επονομάστηκε *Jacquerie*.

Ωστόσο δεν υπάρχει καμία πληροφορία που θα μπορούσε να συνδέσει κάποιο από τα κινήματα αυτά με το «κίνημα» της Κρήτης του 1415 όπως μας το παρουσιάζει ο Thiriet. Αντίθετα, σε κάποιες υποθέσεις για ενδεχόμενη σύνδεσή του με το σχεδόν σύγχρονο κίνημα του Ιωάννη Χους στη Βοημία, μας οδηγούν ορισμένες ειδήσεις από ανέκδοτες πηγές των βενετικών αρχείων, σύμφωνα με τις οποίες Βοημοί μισθοφόροι του βενετικού κράτους φέρονται να υπηρετούν στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα ως απλοί στρατιώτες και υπαξιωματικοί στις φρουρές του Χάνδακα ή ίσως και σε άλλες πόλεις της Κρήτης¹¹. Οι Βοημοί αυτοί μισθοφόροι (αν δεν πρόκειται για Τσιγγάνους)¹² είναι φανερό ότι προέρχονταν από ενδεή λαϊκά στρώματα και είναι ενδεχόμενο τα σώματα στα οποία ανήκαν να ανανεώνονταν με διαρκώς νέες στρατολογήσεις και να συνέχιζαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως την εποχή τουλάχιστον που μας ενδιαφέρει, δηλαδή τις αρχές του 15ου αιώνα. Δεν αποκλείεται κάποιοι από αυτούς να είχαν ενστερνιστεί τα κηρύγματα του Χους περί κοινωνικής δικαιοσύνης και θρησκευτικής ελευθερίας. Ωστόσο σ' αυτά τα κηρύγματα δεν υπάρχουν στοιχεία για κοινωνική απελευθέρωση των αγροτικών στρωμάτων, που οι Βοημοί μισθοφόροι θα μπορούσαν να διαδώσουν στο νησί. Η μόνη διδασκαλία με ανατρεπτικό κοινωνικό περιεχόμενο μέσα στο κίνημα του Χουσιισμού θα μπορούσε να είναι αυτή των Θαβωριτών, η οποία όμως, κι αν ακόμη προσέγγισε την Κρήτη, δε θα ήταν δυνατόν να διαδοθεί εκεί πριν από το 1415¹³.

το 1378 στη Φλωρεντία την εξέγερση των Ciompi· το 1381 την εξέγερση των Άγγλων αγροτών με ηγέτη τον Wat Tyler. Έχουμε και άλλα μικρότερα κινήματα όπως είναι το 1363 εκείνο του Cogne στη Val d' Aosta, το 1371 η εξέγερση των εργατοτεχνιτών της Perugia, την ίδια χρονιά η εξέγερση των εριουργών της Siena, το 1374 η εξέγερση στο Brunswick της Γερμανίας, το 1386-1390 σειρά αγροτικών αναταραχών στο Πεδεμόντιο και το 1408 η βορειογερμανική εξέγερση στο Lübeck. RIN. COMBA, *Rivolte e ribellioni fra tre e quattrocento*, στο *La Storia*, έκδ. U.T.E.T., Torino 1986, τ. 2, σ. 673-691, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

11. Archivio di Stato di Venezia, Archivio del Duca di Candia, busta 48, Sentenze criminali (1354-1389) στο άρθρο της ELIS. SANTSCHI, Procès crimineles en Crète vénitienne (1354-1389), *Θησαυρίσματα* 7(1970) σ. 84-86. Πρβλ. Η ΙΔΙΑ, *Régestes des arrêts civils et des mémoriaux (1363-1369) des archives du Duc de Crète*, Venise 1976, σ. 130, όπου αναφέρεται επίσης και κάποιος «Petrus de Boemia vagabond».
12. Ωστόσο, αυτό μάλλον δε συμβαίνει στην περίπτωση μας επειδή την ίδια εποχή (δεύτερο μισό του 14ου αιώνα) σε βενετικές πηγές της Κρήτης έχουμε σαφείς αναφορές σε Τσιγγάνους με τον όρο *aciŋgano*, *aciŋgano*, *aciŋganus* ή *aciŋgana* (θηλ.) που μερικές φορές συνοδεύεται με το χαρακτηρισμό του ανέστιου και πλάνητα (*vagabondo*). ELIS. SANTSCHI, *Régestes des arrêts*, ό.π., σ. 172, 208, 209, 217, 274, 354.
13. Οι Θαβωρίτες ήταν άτομα που ανήκαν στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις —στην πλει-

Μια περίπτωση όμως που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον όσον αφορά την πιθανότητα σύνδεσής της με το «κίνημα» της Κρήτης είναι εκείνη του Bedr-ed-Din, ιδεολόγου και κινηματία στο Οθωμανικό κράτος¹⁴ και του οπαδού και ομοϊδεάτη του Bürklüdje Mustafa, του οποίου η δράση κορυφώθηκε το 1416 στη μικρασιατική περιοχή του Στυλαρίου απέναντι από τη Χίο. Κατά μία εκδοχή ο Bürklüdje είχε διατελέσει υψηλός αξιωματούχος στην υπηρεσία του Bedr-ed-Din όταν αυτός ήταν στρατιωτικός δικαστής. Ο Babinger χαρακτηρίζει τον Bedr-ed-Din κύριο και δάσκαλο του Bürklüdje¹⁵. Για τη στάση του τελευταίου έχουμε πολλές και αξιόπιστες πληροφορίες από τον Βυζαντινό ιστορικό Δούκα, ο οποίος μάλιστα προσφέρει ειδήσεις που οι οθωμανικές πηγές αποσιωπούν, κυρίως όσες έχουν σχέση με το περιεχόμενο του κηρύγματός του¹⁶. Το κίνημα του Bürklüdje είχε ιδεολογική και κοινωνική διάσταση¹⁷ αλλά καταπνίγηκε ύστερα από τρεις στρατιωτικές επιχειρήσεις της οθωμανικής ηγεσίας πριν προλάβει να αποκτήσει ευρύτερη πολιτική σημασία. Ενδιαφέρει ιδιαίτερα η πλη-

---

ονότητά τους αγρότες, τεχνίτες και κατώτερος κλήρος— και υποστήριζαν τις ακραίες θέσεις της διδασκαλίας του Χους έτσι ώστε να θεωρηθούν τα εξτρεμιστικά στοιχεία του κινήματος, σε αντίθεση με τους συντηρητικούς Ουτρακβιστές ή Καλιξτίνους που προέρχονταν από τις τάξεις των ευγενών και εκμεταλλεύτηκαν την κατάσταση για να καταλάβουν εκκλησιαστικές γαίες ΚΑΜ. KROFTA, Giovanni Hus-La Boemia nel XIV secolo, στην *Storia del mondo Medioevale* (Università di Cambridge), τ. 6 (1981), σ. 117-141, 142-197.

14. Ο Bedr-ed-Din ήταν γιος του καδή Ghazi Isra' il και της εξισλαμισμένης Ελληνίδας Melek. Υπήρξε οπαδός του σουφισμού τον οποίο και εκήρυξε. Πήρε μέρος στις διαμάχες των διεκδικητών του θρόνου και μετά τη νίκη του Μωάμεθ Α΄ ο Bedr-ed-Din συνελήφθη και εκτελέστηκε στις Σέρρες (18 Δεκεμβρίου 1416) ως προδότης. Για τη δράση του βλ. FR. BABINGER, Scheich Bedr-ed-Din der Sohn des Richters von Simaw, *Der Islam* 11(1921). Η. KISSLING, λήμμα BEDR-ED-DIN, στην *The Encyclopaedia of Islam*, v. 1, Leiden 1986, σ. 869. Ειδικότερα για το κλίμα των συγκρούσεων μεταξύ των διεκδικητών του θρόνου και για τη στάση των κατώτερων στρωμάτων του πληθυσμού βλ. ΕΛ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Η επέκταση των Οθωμανών στην Ευρώπη ως την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1354-1453), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 9, Αθήναι 1979, σ. 195-200.
15. FR. BABINGER, ό.π., σ. 56.
16. J. P. MIGNE, *Patrologia Graeca* τ. 157, κεφ. 21, σ. 889-893. Πρβλ. FR. BABINGER, ό.π., σ. 64.
17. Σύμφωνα με το Δούκα κήρυσσε και αυτός την κοινοκτημοσύνη και την κατάλυση των σχέσεων ιδιοκτησίας (με μοναδική εξαίρεση τις γυναίκες): *Εγώ εις τον σον οίκον ως εμόν, συ δε εις το εμόν, πλην του θήλεος μέρους*. Οι οπαδοί του είχαν ασκητική εμφάνιση, υποστήριζαν με πάθος την πίστη τους σ' αυτόν και εφάρμοζαν στην πράξη τα διδάγματά του· για καιρό μετά το θάνατό του κυριαρχούσε ανάμεσά τους η φήμη και η πεποίθηση ότι ήταν ζωντανός. Βλ. εξαντλητική αναφορά στο θέμα και τα επιμέρους προβλήματα στον FR. BABINGER, ό.π., σ. 64-78.

ροφορία ότι ο Bürklüdje είχε συνεχείς επαφές με τα λαϊκά στρώματα της χριστιανικής Χίου, διακηρύσσοντας την οικουμενική διάσταση της κοσμοθεωρίας του και το σεβασμό του για τους χριστιανούς¹⁸. Μεταξύ των άλλων είχε έρθει σε επαφή και με έναν Κρητικό μοναχό που μόναζε τότε στη μονή Τουρλωτής και ο οποίος αργότερα υπήρξε ένας από τους μάρτυρες που αξιοποίησε ο Δούκας για τη συγγραφή του έργου του. Αν η δράση του Bürklüdje στο Στυλάριο (άρα και οι επαφές του με τη Χίο) περιορίζεται χρονικά στο 1416, μπορούμε να αποκλείσουμε με ασφάλεια κάθε πιθανότητα σχέσης των ιδεών του με τη δράση —οποιαδήποτε μορφή κι αν είχε η δράση αυτή— των υποκινήτων της απελευθέρωσης των παροίκων στην Κρήτη, το ζήτημα των οποίων είδαμε να συζητείται στη βενετική Γερουσία το 1415. Έτσι κι αλλιώς όμως, η μετάδοση των ιδεών αυτών θα μπορούσε να στηριχθεί μόνο στην παρουσία του Κρητικού μοναχού στην Κρήτη ύστερα από τις επαφές του με τον Bürklüdje. Γι' αυτό όμως δε διαθέτουμε κανένα στοιχείο ούτε καν απλή ένδειξη. Επομένως χωρίς να μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο της μετακίνησης του μοναχού στην Κρήτη, η απουσία οποιασδήποτε σχετικής μαρτυρίας δε μας επιτρέπει να συνδέσουμε το μικρασιατικό κίνημα του Bürklüdje με το ζήτημα της απελευθέρωσης των παροίκων στην Κρήτη το 1415.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι αποδεικνύεται άγονη ερευνητική περιπλάνηση η προσπάθειά μας να συσχετίσουμε με εσωτερικά αίτια ή με εξωτερικές επιδράσεις τα γεγονότα που ο Thiriet θεωρεί ότι περιλαμβάνονται στο έγγραφο της βενετικής Γερουσίας του 1415, επί τη βάσει μάλιστα των οποίων κάνει λόγο περί οργανωμένου κινήματος κοινωνικών μεταρρυθμιστών για την απελευθέρωση των παροίκων του νησιού. Το αδιέξοδο αυτό μας υποχρεώνει να προσπεράσουμε την περίληψη του εγγράφου και τις σχετικές απόψεις του Thiriet και να επιστρέψουμε στο πρωτότυπο έγγραφο του 1415 ώστε να πληροφορηθούμε απευθείας και εγκυρότερα όσα μας προσφέρει στην πλήρη μορφή του.

Το έγγραφο της βενετικής Γερουσίας της 23ης Σεπτεμβρίου 1415 κανονικά θα πρέπει να θεωρηθεί ότι περιέχει ένα κείμενο που καταστρώθηκε

18. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Ελ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ (ό.π., σ. 199) μέσα στο οθωμανικό κράτος που βασιζόταν πάνω στην ιδεολογία του ιερού πολέμου εναντίον των χριστιανών, τώρα προβαλλόταν με τη βία θεωρία τελείως αντίθετη, η θεωρία της συναδελφώσεως με τους χριστιανούς. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ίδιο αυτό κείμενο η συγγραφέας αποδίδει στον Bedr-ed-Din τις θεωρίες και τις ενέργειες που ο Δούκας εξιστορεί για τον Bürklüdje. Πρόκειται προφανώς για σύγχυση. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι δύο άνδρες (και οι ιδέες τους) συνδέονταν στενά· ο Δούκας όμως κάνει λόγο μόνο για τον Bürklüdje.

και τέθηκε σε ψηφοφορία στη βενετική Γερουσία. Ωστόσο, από την απλή ανάγνωσή του γίνεται άνετα αντιληπτό ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για υπόμνημα των φεουδαρχών της Κρήτης που υποβλήθηκε και συζητήθηκε στη Γερουσία και τελικά, ίσως αυτούσιο, καταχωρίστηκε ως απόφασή της μαζί με το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας στη σειρά *Senato Misti*. Είναι γραμμένο στη βενετική διάλεκτο, χωρίς επιμελημένη στίξη και σύνταξη, ώστε σε ορισμένα σημεία του να δημιουργεί κάποια προβλήματα ερμηνείας. Παρόλα αυτά είναι γενικά κατανοητό σ' όλη την έκτασή του.

Στό προοίμιο του εγγράφου γίνεται λόγος για τις υλικές και ανθρώπινες θυσίες που είχαν απαιτηθεί για την κατάκτηση και την υποταγή της Κρήτης ώστε τώρα πια να κατέχεται από τους φεουδάρχες αδιατάρακτα σ' όλη την έκτασή της· ωστόσο, εδώ και λίγο καιρό κάποιοι κακοί άνθρωποι της έσχατης κοινωνικής στάθμης διατρέχουν τα διαμερίσματα του Χάνδακα, του Ρεθύμνου, των Χανίων και της Σητείας, έρχονται σε επαφή με τους παροίκους και πείθουν πολλούς από αυτούς ότι είναι ελεύθεροι και ότι κατέχονται καταχρηστικά ως πάροικοι, αφού στα κατάστιχα του Δημοσίου κανείς από τους προγόνους τους δε φαίνεται να πλήρωσε ποτέ παροικιακά τέλη. Το τελευταίο αυτό (κατά την άποψη των φεουδαρχών) οφειλόταν στο γεγονός ότι είχε περάσει πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα από τότε που οι κύριοι των παροίκων εκείνων έπαυσαν να τους ζητούν την καταβολή των παροικιακών τελών ή ακόμη επειδή οι τωρινοί πάροικοι έχουν αλλαγμένα τα παλαιά επώνυμά τους και έτσι δεν φαίνεται η καταγωγή τους είτε εξαιτίας αυτού του γεγονότος, είτε επειδή οι πρόγονοί τους εγκατέλειψαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τα φέουδά τους λόγω φόνου ή χρεών ή άλλης αξιόποινης πράξης και πήγαν σε άγνωστα μέρη ή έγιναν μοναχοί.

Εξάλλου, κατά το έγγραφο, οι παραπάνω υποκινητές των παροίκων διαβεβαιώνουν μερικούς από αυτούς ότι είναι ελεύθεροι επειδή είναι φυσικά τέκνα ελεύθερων ανθρώπων, ενώ σε άλλους προβάλλουν το προνόμιο της απελευθέρωσης που η Αυθεντία εκχώρησε στους παροίκους της οικογένειάς τους λόγω της παροχής αγαθών υπηρεσιών προς αυτήν και γενικά παραθέτουν διάφορα στοιχεία για να στηρίξουν τους ισχυρισμούς τους ότι οι πάροικοι είναι ελεύθεροι και δεν υπόκεινται σε κανένα δεσμό δουλείας. Ύστερα απ' όλα αυτά πείθουν τους παροίκους να τους εξουσιοδοτήσουν να μεταβούν ως επίτροποί τους στη Βενετία για να διεκδικήσουν στα δικαστήρια της Αυθεντίας την απελευθέρωσή τους ζητώντας ως αμοιβή, σε περίπτωση που την πετύχουν, πεντακόσια με χίλια υπέρπυρα καθώς και τα έξοδα ταξιδιού και διατροφής όσο διαρκεί ο δικαστικός αγώνας. Κατά τους φεουδάρχες, η ανάληψη ενός τέτοιου δικαστικού

αγώνα από μέρους των παροίκων έχει επιζήμιες οικονομικές συνέπειες τόσο για τους ίδιους όσο και για τους αφέντες τους, αφού οι πάροικοι όσο διαρκεί η αντιδικία και οι επίτροποι τους βρίσκονται στη Βενετία καταξοδεύονται για τη συντήρησή τους, ενώ όταν εκδοθεί η δικαστική απόφαση και είναι αρνητική πρέπει να καταβάλουν στους αφέντες τους όλα τα παροικιακά τέλη και δασίματα που δεν τους πλήρωσαν σ' όλο αυτό το διάστημα, επειδή με δικαστική απόφαση κατά την έναρξη της αντιδικίας αναστέλλεται κάθε τέτοια πληρωμή· παρόμοια και οι φεουδάρχες ζημιώνονται το ίδιο διάστημα από τη μη είσπραξη τελών αυτών· εκτός όμως από τις οικονομικές συνέπειες οι αρνητικές δικαστικές αποφάσεις προκαλούν αγανάκτηση των παροίκων τόσο εναντίον του κράτους όσο και εναντίον των αφεντάδων τους, Λατίνων και Ελλήνων, επειδή οι επίτροποι τους, για να δικαιολογήσουν την αναποτελεσματικότητά τους τους διαβεβαιώνουν ότι είναι ελεύθεροι όπως και οι ίδιοι αλλά ότι η Αυθεντία από αλληλεγγύη προς τους γαιοκτήμονες δεν θέλει να τους δικαιώσει και να τους απελευθερώσει.

Για όλους τους παραπάνω λόγους προτείνεται να ληφθεί η εξής απόφαση: οποιοσδήποτε πάροικος του Δημοσίου ή των ιδιωτών βρίσκεται ο ίδιος ή οι άμεσοι πρόγονοί του στην κατάσταση αυτή για περισσότερο από σαράντα χρόνια να θεωρείται αναντίρρητα ότι είναι πάροικος και να μην έχει το δικαίωμα να προσφύγει σε κανένα δικαστήριο της Κρήτης ή της Βενετίας για να διεκδικήσει την ελευθερία του· αντίθετα, αν κάποιος κατέχεται καταχρηστικά ο ίδιος και οι πρόγονοί του για λιγότερο από σαράντα χρόνια να του παρέχεται κάθε δυνατή εξυπηρέτηση από τις διοικητικές υπηρεσίες της Κρήτης με την προμήθεια οποιουδήποτε δημόσιου εγγράφου που θα του είναι χρήσιμο για να αποδείξει ότι είναι ελεύθερος και όχι πάροικος.

Στο τέλος της προτεινόμενης απόφασης διατυπώνονται οι ποινικές ρήτρες για όποιον θελήσει να την ανακαλέσει, να την αναστείλει, να την καταγγείλει, να ψηφίσει κάποια άλλη αντίθετη, να την παραβεί ή να μην την εφαρμόσει κ.λπ. Στην ψηφοφορία που επακολούθησε η απόφαση απορρίφθηκε από τη Γερουσία με 97 αρνητικές ψήφους, 5 θετικές και 2 λευκές.

Όπως λοιπόν αντιλαμβανόμαστε τώρα από την ανάγνωση του πρωτότυπου εγγράφου του 1415, η περίληψη που μας δίνει ο Thiriet είναι ελλιπέστατη και παράλληλα περιέχει ή υπαινίσσεται γεγονότα που δεν αναφέρονται στο έγγραφο, όπως όταν κάνει λόγο για άτομα που διέτρεχαν την κρητική ύπαιθρο κηρύσσοντας τάχα την επανάσταση καθώς και όταν γράφει ότι οι Σοφοί των Τάξεων (*Savii agli Ordini*) πρότειναν να

ενταθεί η επιτήρηση των δραστών αυτών και να οργανωθεί η μυστική παρακολούθηση και η σύλληψή τους¹⁹. Έτσι κι αλλιώς πάντως, δεν έχουμε να κάνουμε με κάποιο οργανωμένο κίνημα κοινωνικών μεταρρυθμιστών, όπως φαίνεται να πιστεύει ο Thigiet. Αυτό εξάγεται και από το γεγονός ότι η βενετική Γερουσία απέρριψε με συντριπτική πλειοψηφία την πιο πάνω απόφαση. Σε αντίθετη περίπτωση, θα ήταν παράλογο η Γερουσία να μην είναι διατεθειμένη να ψηφίσει μια απόφαση που απέβλεπε στην προστασία της βενετικής κτήσης από κοινωνικές ανατροπές και αναστατώσεις.

Έτσι λοιπόν είμαστε υποχρεωμένοι να παραμερίσουμε και την εκδοχή ότι οι υποκινητές της απελευθέρωσης των παροίκων ήταν κοινωνικοί μεταρρυθμιστές που ενεργούσαν συλλογικά και οργανωμένα και να διατυπώσουμε κάποιες άλλες υποθέσεις και ερωτήματα, μήπως δηλαδή το κεντρικό ζήτημα του εγγράφου του 1415 που ήταν γενικά η απελευθέρωση παροίκων θα μπορούσε να συσχετισθεί με καιρία προβλήματα του συστήματος παραγωγής και των καλλιεργητικών σχέσεων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Τα προβλήματα αυτά συνδέονταν, από τη μια μεριά με τη χρόνια έλλειψη καλλιεργητικών χεριών που επιτεινόταν κατά διαστήματα από έκτακτα εξωτερικά αίτια και από την άλλη με τη συνεχή προσπάθεια των γαιοκτημόνων, και μάλιστα όχι μόνο των ιδιωτών κατόχων της φεουδαρχικής γης αλλά και του επίσημου κράτους, να αντιμετωπίσουν με διάφορα μέσα την έλλειψη αυτή που έπληττε ευθέως και παρατεταμένα την αγροτική οικονομία.

Για το σύνθετο αυτό πρόβλημα έχουμε βέβαια σαφή εικόνα από την ως τώρα έρευνα²⁰. Ωστόσο, επειδή δε μας ενδιαφέρει να το παρακολουθήσουμε σ' όλη την έκτασή του, θα περιοριστούμε εδώ να επισημάνουμε ως ορόσημο στην εξέλιξή του το λοιμό του 1348, που αποδεκάτισε εκτός

19. Η παρερμηνεία και η εσφαλμένη χρήση του εγγράφου του 1415 από τον FR. THIRIET είχε ως αποτέλεσμα να παρασύρει και έγκυρους ερευνητές της ιστορίας της Βενετοκρατίας που θεώρησαν ότι στο έγγραφο αυτό καταγράφονταν σοβαρές ταραχές και ότι ολόκληρη την Κρήτη διέτρεχαν ορισμένοι «κακόβουλοι» άνθρωποι που κήρυτταν την απελευθέρωση όλων των χωρικών του νησιού προσκαλώντας με τους λόγους τους ενθουσιασμό και αναστάτωση. FR. THIRIET, *Régestes*, ό.π., σ. 139, αρ. 1593. Ο ΙΔΙΟΣ, *La Romanie vénitienne*, ό.π., σ. 297, σημ. 1. Πρβλ. ΑΝΑΣΤ. ΠΑΠΑΔΙΑ - ΛΑΛΑ, *Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528)*, Αθήνα 1983, σ. 71.

20. ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939, σ. 125-149. FR. THIRIET, *La Romanie*, ό.π., σ. 257-302. ΧΑΡ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Η γη και οι αγρότες*, ό.π., τ. 1, σ. 66-228. Ο ΙΔΙΟΣ, *Δεσμοί υποτέλειας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Η σύντομη ιστορία μιας οικογένειας απελευθέρων*, *Ροδονιά*, τ. Α', Ρέθυμνο 1994, σ. 107-114.

των άλλων και τον αγροτικό πληθυσμό της Κρήτης και επέτεινε σε δραματικό βαθμό την έλλειψη αυτή. Φυσικά και μετά τη χρονιά του *Μαύρου Θανάτου* δε σταμάτησαν οι καταστροφικοί λοιμοί στο νησί. Ενδεικτικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τις ειδήσεις από δημοσιευμένες πηγές που κάνουν λόγο για λοιμούς στα τέλη του 14ου και τις αρχές του 15ου αιώνα, όπως π.χ. για τα έτη 1398, 1416, 1418, 1419²¹. Η ελλειμματικότητα όμως του αγροτικού πληθυσμού του νησιού επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό και από κάποιους άλλους σημαντικούς παράγοντες, όπως ήταν κατά κύριο λόγο η φυγή των παροίκων από τις γαίες όπου ήταν προσαρτημένοι και δευτερευόντως η απελευθέρωσή τους με χρηματική εξαγορά ή με προνομιακή παραχώρηση εκ μέρους του κράτους σε περίπτωση που επρόκειτο για παροίκους του Δημοσίου ή ακόμη και με νομότυπες διαδικασίες, δηλαδή με προσφυγή στα δικαστήρια, όπως αναφέρεται και στο έγγραφο του 1415. Βέβαια σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις η συνολική μείωση του αγροτικού πληθυσμού ήταν πραγματική μόνο αν οι πάροικοι εγκατέλειπαν το νησί ή κατέφευγαν για να εγκατασταθούν και να ζήσουν μέσα στις πόλεις της Κρήτης.

Για όλα αυτά έχουμε χαρακτηριστικές μαρτυρίες των βενετικών αρχειακών πηγών: το 1393 έχουμε απόφαση της βενετικής Γερουσίας, η οποία αποσκοπούσε στο να ανακόψει τη φυγή των δουλοπαροίκων²². Όπως αναφέρεται στην επίσημη αυτή πράξη, υπήρχε ήδη προηγούμενη απόφαση της βενετικής διοίκησης της Κρήτης που όριζε ότι αν κάποιος *sclavus vel villanus* απομακρυνόταν από το φέουδό του χωρίς την έγκριση του κυρίου του και κατέφευγε σε κάποιο άλλο χωριό όπου γινόταν δεκτός από το φεουδάρχη κύριο του άλλου αυτού χωριού, τότε ο τελευταίος μαζί με τον ιερέα, τον επιστάτη του φεουδάρχη και γενικά όλους τους κατοίκους του χωριού ήταν υποκείμενος σε μια σειρά από χρηματικά πρόστιμα. Σύμφωνα τώρα με την απόφαση του 1393, τέθηκε και πάλι σε ισχύ η παλαιότερη αυτή απόφαση μαζί με κάποιες προσθήκες, επί τη βάση των οποίων, εκτός των άλλων, ορίσθηκε και η επιστροφή των παροίκων στον προηγούμενο αφέντη τους καθώς και η διανομή των χρημάτων από τα πρόστιμα ανάμεσα σ' εκείνους που θα εκτελούσαν την απόφαση αυτή²³. Εξάλλου με δεύτερη απόφαση της ίδιας χρονολογίας η Γερουσία ασχολείται παρόμοια με το πρόβλημα της έλλειψης των αγροτικών χεριών στην Κρήτη, εξαιτίας του οποίου *nonnulla casalia remanent incultivata*, τόσο

21. IPP. NOIRET, ό.π., σ. 99, 255, 266, 270.

22. Ό.π., σ. 53-54.

23. Ό.π., σ. 54-55.

του Δημοσίου, όσο και των ιδιωτών. Για τον λόγο αυτόν αποφάσισε να δανείσει τρεις χιλιάδες δουκάτα σε όποιον θα προσφερόταν να εισαγάγει από το εξωτερικό στην Κρήτη το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό σκλάβων μέσα σε διάστημα δύο ετών, οπότε θα έπρεπε να επιστρέψει και το δάνειο. Παράλληλα, την ίδια εποχή η βενετική Γερουσία ανανέωσε παλαιότερη απόφασή της²⁴ σύμφωνα με την οποία έδινε εντολή στον Καπετάνιο του Κόλπου (της Αδριατικής) να στέλνει στην Κρήτη όσους Τούρκους θα συνελάμβανε αιχμαλώτους για να χρησιμοποιούνται στις αγγαρείες του Δημοσίου. Τώρα όμως πρόσθεσε ένα ακόμη όρο στην ίδια απόφαση, δηλαδή να απαγορεύεται στους Βενετούς ρέκτορες να χρησιμοποιούν τους αιχμαλώτους αυτούς για δικό τους λογαριασμό. Όπως γίνεται αντιληπτό, στην παραπάνω απόφαση διαφαίνονται οι συνέπειες από τη μείωση του αγροτικού πληθυσμού, τον οποίο σ' όλες τις βενετικές κτήσεις χρησιμοποιούσαν οι αρχές για να διεκπεραιώνουν τις αγγαρείες του Δημοσίου.

Το ζήτημα όμως των Τούρκων αιχμαλώτων επανέρχεται στο προσκήνιο και πάλι αργότερα. Συγκεκριμένα το 1416 η Γερουσία στέλνει εντολές²⁵ στο Δούκα της Κρήτης σχετικά με τους αιχμαλώτους από τον τουρκικό στόλο που θα έφθαναν στο νησί και ορίζει ότι πρέπει να χρησιμοποιούνται στα δημόσια έργα των λιμανιών κυρίως του Χάνδακα, των Χανίων και του Ρεθύμνου, ενώ ένα μέρος από αυτούς όφειλε ο Δούκας να αποστείλει στην Κέρκυρα και όσους απομείνουν να τους διανείμει στους φεουδάρχες του νησιού με την αναλογία δύο αιχμαλώτους ανά καβαλλαρία. Ύστερα από ένα χρόνο, δηλαδή το 1417, έχουμε νέα απόφαση²⁶ της Γερουσίας που αναφέρεται στους Τούρκους αιχμαλώτους της Κρήτης. Σ' αυτήν σημειώνεται ότι οι αιχμάλωτοι του τουρκικού στόλου που είχαν κατανεμηθεί στα φέουδα του νησιού δραπέτευαν με διάφορους τρόπους και αν δεν λαμβανόταν κάποια σχετική πρόνοια πολύ σύντομα θα έφευγαν όλοι από την Κρήτη. Έτσι λοιπόν αντιλαμβανόμαστε ότι ένα μέτρο της βενετικής κυβέρνησης που είχε σκοπό να θεραπεύσει, έστω και κατά ένα μικρό ποσοστό, το χρόνιο πρόβλημα της έλλειψης των αγροτικών χεριών δε λειτούργησε σύμφωνα με τις αρχικές επιδιώξεις των Βενετών. Εδώ θα πρέπει να προσθέσουμε ότι τα αίτια για τη φυγή των αιχμαλώτων, συνδέονταν εκτός των άλλων και με το γεγονός ότι η πατρίδα τους βρισκόταν ίσως κοντά στην Κρήτη, π.χ. στα μικρασιατικά παράλια, και παράλληλα ότι δεν επρόκειτο για μουσουλμάνους. Έτσι ένα χρόνο αργότερα, το

24. Ό.π., σ. 55.

25. Ό.π., σ. 257-258.

26. Ό.π., σ. 263.

1418, σε νέα απόφαση²⁷ της Γερουσίας έχουμε την είδηση ότι στην Κρήτη κατέφθασαν πολλές οικογένειες και σύζυγοι αιχμαλώτων —στο έγγραφο αναφέρονται χαρακτηριστικά ως “omolati”, δηλαδή αιχμάλωτοι— οι οποίοι εμφανίζονται διατεθειμένοι να παραμείνουν στο νησί εσαεί. Με βάση το στοιχείο αυτό η Διοίκηση της Κρήτης ζήτησε από την Αυθεντία την έγκριση να εγκατασταθούν ως πάροικοι του Δημοσίου οι αιχμάλωτοι αυτοί, των οποίων οι γυναίκες και οι οικογένειες είχαν ήδη φτάσει εκεί ή θα έφταναν αργότερα, καθώς και εκείνοι οι οποίοι μη έχοντας δική τους οικογένεια θα δέχονταν να πάρουν γυναίκα από το νησί. Στην απόφασή της η Γερουσία ενέκρινε την πρόταση της Διοίκησης της Κρήτης με την οποία δινόταν και πάλι μια μικρή λύση στο μεγάλο πρόβλημα της έλλειψης των αγροτικών χεριών. Τέλος, ας προστεθεί ότι το 1444 οι φεουδάρχες της Κρήτης ανέφεραν στην Αυθεντία ότι ένα μέρος από τις γαίες του νησιού παρέμεναν ακαλλιεργητες επειδή δεν υπήρχαν καλλιεργητές λόγω του λοιμού και άλλων αιτίων και ζητούσαν να τους επιτραπεί να τις καλλιεργήσουν με έμμισθους καλλιεργητές και σκλάβους²⁸.

Απ’ όσα εκθέσαμε ως εδώ θα μπορούσαμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι τα μέτρα που έπαιρνε το κράτος για να προμηθεύει με καλλιεργητές τα ιδιωτικά φέουδα ήταν πολύ περιορισμένα και δεν έλυναν το πρόβλημα της έλλειψης των αγροτικών χεριών. Από τα αίτια που διόγκωναν το πρόβλημα, όπως ήταν π.χ. η απελευθέρωση των παροίκων, ορισμένα δεν επηρέαζαν τη φεουδαρχική εκμετάλλευση των ιδιωτικών γαιών αφού αναφέρονταν κυρίως στους παροίκους του Δημοσίου, ενώ άλλα, όπως η φυγή των παροίκων, μπορούσαν να είναι επωφελή και συγχρόνως επιζήμια για τους φεουδάρχες. Πραγματικά, τα σχετικά μέτρα και ποινές για την αποτροπή της φυγής κρατούσαν τους παροίκους στα κτήματά τους και παράλληλα δεν έδιναν την ευκαιρία στους φεουδάρχες να δεχτούν, έστω και παράνομα, ως ελεύθερους χωρικούς, παροίκους από άλλα ιδιωτικά ή δημόσια φέουδα. Επομένως, για τους φεουδάρχες της Κρήτης είχε ιδιαίτερη σημασία η περίπτωση της απελευθέρωσης των παροίκων με νομότυπα μέσα, δηλαδή με προσφυγή από μέρους τους στα βενετικά δικαστήρια. Φυσικά όσο πετυχημένες και αν ήταν για τους παροίκους οι δικαστικές προσφυγές αυτού του είδους, ο συνολικός αριθμός εκείνων που αποκτούσαν έτσι την ελευθερία τους δε θα πρέπει να ήταν τόσο μεγάλος ώστε να επηρεάζει αποφασιστικά την ήδη υπάρχουσα έλλειψη των αγροτικών χεριών. Ωστόσο χωρίς αμφιβολία τέτοιες ενέργειες αποτελούσαν σοβαρό

27. Ό.π., σ. 264.

28. Ό.π., σ. 409.

πρόβλημα για τους φεουδάρχες οι οποίοι όχι μόνο δεν μπορούσαν να αυξήσουν με θεμιτά μέσα το αγροτικό δυναμικό τους ή τουλάχιστον να το διατηρούν σταθερό χωρίς διακυμάνσεις, αλλά αντίθετα βρίσκονταν συνεχώς κάτω από τη δαμόκλειο σπάθη της προσφυγής των παροίκων στα δικαστήρια. Με αυτόν τον τρόπο παρέμενε αδιάκοπα ανοιχτό το ενδεχόμενο μείωσης του αριθμού των καλλιεργητών τους, με την απώλεια των παροίκων τους εκείνων που είτε πραγματικά δεν τους ανήκαν επειδή οι φεουδάρχες είχαν άλλοτε ιδιοποιηθεί τους προγόνους τους παίρνοντάς τους από άλλα φέουδα, κυρίως του Δημοσίου²⁹, είτε τους ανήκαν δικαίως αλλά αυτό δεν μπορούσε τώρα να αποδειχθεί για δύο λόγους: 1) επειδή οι πρόγονοί των παροίκων δεν είχαν καταχωρισθεί στα δημόσια κατάστιχα, ήταν δηλαδή «άγραφοι» και 2) εξαιτίας της αλλαγής του οικογενειακού τους ονόματος με το οποίο άλλοτε οι πρόγονοί τους είχαν καταγραφεί στα κατάστιχα του Δημοσίου. Αυτό όμως σε αδρές γραμμές είναι και το σχήμα της αντιπαράθεσης ανάμεσα στους φεουδάρχες και τους παροίκους όπως παρουσιάζεται στο έγγραφο του 1415, το οποίο όπως έχουμε επισημάνει αποτελεί στην ουσία ένα άδηλο υπόμνημα των φεουδαρχών της Κρήτης, με το οποίο επιζητούσαν να δοθεί ευνοϊκή γι' αυτούς λύση στο πρόβλημα της προσφυγής των παροίκων στα δικαστήρια και μάλιστα όχι τόσο σ' εκείνα της Κρήτης όσο σ' εκείνα της ίδιας της Βενετίας. Ότι το περιεχόμενο του εγγράφου προέρχεται ευθέως από τους φεουδάρχες του νησιού το αντιλαμβανόμαστε από το γεγονός ότι μεταγενέστερα τις ίδιες επιδιώξεις και τους ίδιους σκοπούς που εκφράζονται στο έγγραφο αυτό διατυπώνουν με το ίδιο σχεδόν περιεχόμενο σε επίσημα αιτήματα που υποβάλλουν στην Αυθεντία τα συγκροτημένα κοινοτικά σώματα των ευγενών και φεουδαρχών του Χάνδακα και των άλλων πόλεων του νησιού.

Πριν όμως ανατρέξουμε σ' αυτά τα συγκεκριμένα αιτήματα, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η κύρια επιδίωξη των φεουδαρχών, που επαναλαμβάνόταν σε κάθε αίτημα, ήταν να αποκλείσουν στους παροίκους τη δυνατότητα να προσφεύγουν μέσω των επιτρόπων τους στα δικαστήρια της Βενετίας για να εφεσιβάλλουν τις αρνητικές αποφάσεις των πρωτοβάθμιων δικαστηρίων της Κρήτης. Η επιδίωξη του αποκλεισμού αυτού μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι, ενώ οι φεουδάρχες μπορούσαν να επηρεάζουν τα τοπικά δικαστήρια ώστε να μην απελευθερώνονται οι πάροικοι εκείνοι

---

29. Φαίνεται ότι η έλλειψη επαρκούς κρατικού ελέγχου έδινε την ευχέρεια στους ιδιώτες να ιδιοποιούνται άνετα τη δημόσια περιουσία. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1393 η βενετική Γερουσία απαγόρευσε να κληροδοτούνται τα φέουδα του Δημοσίου και τα εισοδήματά τους από τους ιδιώτες που τα κατείχαν (π.χ. ως ενοικιαστές) σε ιερά ιδρύματα ή σε φτωχούς (IPP. NOIRET, ό.π., σ. 55-56).

που οι ίδιοι οι φεουδάρχες αδυνατούσαν να αποδείξουν ότι ήταν γραμμένοι στα κατάστιχα του Δημοσίου ως δικοί τους, δεν μπορούσαν όμως να επηρεάζουν ανάλογα και τα δικαστήρια της Βενετίας. Πραγματικά εκεί, αν δεν προσκομίζονταν έγγραφες αποδείξεις ή άλλες ισχυρές μαρτυρίες, τις οποίες έτσι κι αλλιώς δεν μπορούσαν να παρουσιάσουν οι φεουδάρχες, εκδίδονταν αποφάσεις με τις οποίες απελευθερώνονταν οι πάροικοι. Επομένως γίνεται κατανοητό για ποιο λόγο ο κύριος στόχος των φεουδαρχών κατέληγε πάντα στην προσπάθειά τους να μη γίνονται δεκτές οι αγωγές των παροίκων στα δικαστήρια της Βενετίας. Για να το πετύχουν αυτό προσπαθούσαν πρώτα-πρώτα, προφανώς μέσω των διασυνδέσεών τους με μέλη της βενετικής Γερουσίας, να φέρουν προς συζήτηση και ψήφιση - όπως δείχνει το έγγραφο του 1415 αλλά και τα σχετικά αιτήματα των κοινοτήτων τα οποία θα δούμε παρακάτω - ευνοϊκή γι' αυτούς απόφαση με την οποία θα οριζόταν ότι δεν έχουν το δικαίωμα να καταθέτουν στα αρμόδια δικαστήρια αγωγή για απελευθέρωσή τους όσοι πάροικοι κατέχονταν από τους γαιοκτήμονες, οι ίδιοι και οι άμεσοι πρόγονοί τους, για περισσότερο από σαράντα ή και τριάντα χρόνια, ακόμη και αν δε φαίνονταν γραμμένοι στα δημόσια κατάστιχα ως πάροικοι. Όπως γίνεται αντιληπτό με αυτό τον τρόπο θα νομιμοποιούνταν οι φεουδάρχες στην κατοχή του συνόλου σχεδόν των παροίκων εκείνων που είχαν ως τώρα στην εξουσία τους χωρίς γραπτή τεκμηρίωση. Όσο για τους παροίκους που κατέχονταν από σαράντα ή τριάντα χρόνια και κάτω, κάποιοι ή μάλλον ελάχιστοι από αυτούς θα είχαν ενδεχομένως το δικαίωμα να καταφύγουν στα δικαστήρια. Οι φεουδάρχες μάλιστα δείχνονταν απέναντί τους πολύ γενναϊόδωροι τάχα και δίκαιοι, προτείνοντας να τους παρέχεται κάθε δυνατή εξυπηρέτηση από τις υπηρεσίες του κράτους με την προμήθεια επίσημου εγγραφου υλικού για να αποδείξουν ότι δεν είναι πάροικοι, κάτι δηλαδή πού άμεσα και άνετα θα μπορούσε να πιστοποιηθεί και με προφορικές μαρτυρίες. Στην πραγματικότητα βέβαια, οι γαιοκτήμονες ήταν εκείνοι που θα έπρεπε με γραπτές μαρτυρίες να αποδείξουν ότι οι πάροικοι αυτοί ήταν όντως πάροικοι.

Παράλληλα όμως με όλη αυτή την προσπάθεια οι φεουδάρχες για να πετύχουν ευκολότερα ή να εκβιάσουν την ψήφιση ευνοϊκής γι' αυτούς απόφασης δε διστάζουν να παρουσιάσουν την τάση των παροίκων να προσφεύγουν στα δικαστήρια σαν ζήτημα κοινωνικού διχασμού και επαναστατική κίνηση που έθετε δήθεν σέ κίνδυνο τη βενετική κυριαρχία και την ασφάλεια του νησιού. Εξάλλου για να εξασφαλίσουν στο διηνεκές την εφαρμογή της και να αποτρέψουν το ενδεχόμενο να καταργηθεί, προτείνουν δρακόντειες ρήτρες για όποιον θα ενεργούσε προς ένα τέτοιο σκοπό. Ωστόσο η βενετική Γερουσία δεν παρασύρθηκε από τα τεχνάσματα

αυτά και καταψήφισε με συντριπική πλειοψηφία τόσο την προτεινόμενη απόφαση, όσο, προφανώς, και την αιτιολόγησή της. Αυτή η κάθετη αντίθεσή της που εκδηλώνεται με τέτοιο άτεγκτο τρόπο και την οποία θα συναντήσουμε και πάλι σε μεταγενέστερες περιπτώσεις, όπου απορρίπτει χωρίς δισταγμό ανάλογες προτάσεις και αιτήματα των φεουδαρχών της Κρήτης, μας οδηγεί στη σκέψη μήπως η βενετική Γερουσία θεωρούσε ότι οι πάροικοι της κατηγορίας αυτής είτε προέρχονταν από τα φέουδα του Δημοσίου απ' όπου τους είχαν κατά καιρούς αποσπάσει οι φεουδάρχες και τους είχαν εντάξει στα δικά τους φέουδα, είτε επρόκειτο για ελεύθερους χωρικούς που οι φεουδάρχες αυθαίρετα είχαν μετατρέψει σε παροίκους³⁰. Για τους λόγους αυτούς επιδίωκε, με την απόρριψη των αιτημάτων των φεουδαρχών για νομιμοποίηση της κατοχής των παροίκων αυτών, να αποτρέψει τις προσπάθειες και τις διαδικασίες μιας τέτοιας ιδιοποίησης.

Όπως υπαινιχθήκαμε και πιο πάνω, ανάλογες επιδιώξεις των γαιοκτημόνων εξακολούθησαν να εκδηλώνονται και μεταγενέστερα με τη μορφή κανονικών πια αιτημάτων που διατύπωναν τα κοινοτικά σώματα της φεουδαρχικής τάξης του νησιού και υπέβαλλαν στη βενετική Αυθεντία με τις συνήθεις και γνωστές διαδικασίες. Για πρώτη φορά μαρτυρείται ένα τέτοιο αίτημα³¹ ένα χρόνο μετά το έγγραφο μας, δηλαδή το 1416, το οποίο κατά τα φαινόμενα προέρχεται από την κοινότητα των ευγενών και φεουδαρχών των Χανίων και δημοσιεύεται *in extenso* από το Noiret. Σ' αυτό αναφέρεται ότι καθημερινά αναφύονται διάφορα *scandala* ανάμεσα στους φεουδάρχες των Χανίων και τους χωρικούς (*villanos*) οι οποίοι προσπαθούν με όλες τους τις δυνάμεις να ξεφύγουν από τα δεσμά της δουλείας· για να αποφευχθούν λοιπόν αυτά τα *scandala et errores*³² η κοινότητα ζητεί από τους ρέκτορες των Χανίων να μην επιτρέπουν να προσφεύγει στο δικαστήριό τους και να διεκδικεί την απελευθέρωσή του από τα δεσμά της δουλείας (*a vinculo villanatici*) οποιοσδήποτε χωρικός (τόσο του Δημοσίου, όσο και των ιδιωτικών φέουδων) κατέχεται για τριάντα χρόνια ο ίδιος και οι άμεσοι σε ευθεία γραμμή άρρενες πρόγονοί του³³. Στην ουσία έχουμε και εδώ την ίδια επιδίωξη των φεουδαρχών του

30. Πρβλ. ΧΑΡ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ, Δεσμοί υποτέλειας, ό.π.

31. IPP. NOIRET, ό.π., σ. 256. Πρβλ. FR. THIRIET, Régestes, ό.π., τ. 2, σ. 147-148.

32. Πρβλ. την ίδια διατύπωση του εγγράφου μας: *per obviar a tanto scandolo et error*.

33. Ωστόσο, ο FR. THIRIET, (ό.π.) παραθέτει περίληψη του εγγράφου με εντελώς αντίθετο νόημα: ότι δηλαδή κάθε χωρικός, ιδίως εκείνος που παρέμεινε δουλοπάροικος για τριάντα χρόνια, δικαιούται να καταγγείλει την κατάσταση δουλείας που βρίσκεται. Και υπονοείται, στην ίδια περίληψη, ότι μια τέτοια απόφαση της βενετικής Γερουσίας αποσκοπούσε στην εξομάλυνση των αντιθέσεων ανάμεσα στους φεουδάρχες και τους

εγγράφου μας, με τη διαφορά ότι στο αίτημά τους του 1416 είναι ακόμη πιο απαιτητικοί, αφού ζητούν να μειωθεί το χρονικό όριο των σαράντα χρόνων σε τριάντα, πέρα από το οποίο αν κατέχεται ως πάροικος κάποιος χωρικός να μην έχει το δικαίωμα να προσφύγει στα δικαστήρια για να διεκδικήσει την ελευθερία του. Η Αυθεντία απορρίπτει και αυτό το αίτημα.

Ωστόσο, η έλλειψη αγροτικών χειριών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη δεν έπαψε να υφίσταται και έτσι συνεχίστηκε παράλληλα και το πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι φεουδάρχες από την ανυποχώρητη και μακροχρόνια προσπάθεια των παροίκων να αποκτήσουν την ελευθερία τους που νόμιμα ή παράνομα είχαν στερηθεί. Έναν αιώνα ακριβώς αργότερα, η κοινότητα των φεουδαρχών και ευγενών του Χάνδακα επαναφέρει το ζήτημα με μακροσκελές αίτημα που υποβάλλει στην Αυθεντία³⁴ και υποστηρίζει ότι στο νησί υπήρχαν πολλοί πάροικοι που ζούσαν πάντοτε ειρηνικά και αδιατάρακτα στα φέουδα όπου ήταν προσαρτημένοι και εκεί επιδίδονταν στην καλλιέργεια της γης· ωστόσο, από μια εποχή και ύστερα, δε θέλουν να καθίσουν ήσυχα στα κτήματά τους και επιζητούν με άδικο τρόπο και στρεψοδικίες να αποκτήσουν την ελευθερία τους προσφεύγοντας στη δικαιοσύνη της βενετικής διοίκησης του νησιού· οι Βενετοί ρέκτορες όμως που βρίσκονται επί τόπου και γνωρίζουν άριστα πώς έχουν τα πράγματα, επειδή κατανοούν πόσο μεγάλη σημασία έχει για την κατοχή της Κρήτης η παραμονή των παροίκων στα φέουδά τους, εκδίδουν ως επί το πλείστον απορριπτικές αποφάσεις στις προσφυγές τους· αυτοί τότε εφεσιβάλλουν τις αποφάσεις των ρεκτόρων στα βενετικά δικαστήρια της *Quarantia* και πετυχαίνουν ευκολότατα την ανακοπή τους επειδή οι δικαστές της *Quarantia* δεν γνωρίζουν επαρκώς την αλήθεια για το πιο πάνω ζήτημα, ενώ πολλοί από αυτούς επηρεάζονται κατά κύριο λόγο από τη συμπάθεια που γενικά τρέφουν για την ελευθερία· έτσι λοιπόν, κατά την κοινότητα, η εύκολη επίτευξη της ανακοπής της πρωτόδικης απόφασης έχει εξωθήσει όλους τους παροίκους να καταφεύγουν στα δικαστήρια και να εγκαταλείπουν τη γεωργία, με αποτέλεσμα στο δικαστήριο των ρεκτόρων όλες σχεδόν οι σημαντικές δίκες που διεξάγονται να έχουν σχέση με τέτοιες αγωγές

χωρικούς. Ας προστεθεί ακόμη ότι όλα αυτά παρουσιάζονται (ό.π.) ως απόφαση της Αυθεντίας, ενώ πρόκειται για αίτημα των φεουδαρχών που απορρίφθηκε από τη Γερουσία.

34. VLAD. LAMANSKY, *Secrets d' Etat de Venise, Saint-Petersbourg 1884*, σ. 034-038. ΓΕΩΡΓ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Πρεσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, Ιωάννινα 1986, σ. 49-54. Πρβλ. ΣΤΕΦ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη*, ό.π., σ. 136-137. ΣΠΥΡ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Εισαγωγή εις την έρευναν των μνημείων της ιστορίας του Ελληνισμού και ιδία της Κρήτης εν τω Κρατικώ Αρχείω του Βενετικού κράτους*, Κέρκυρα 1926, σ. 51-52. ΑΝΑΣΤ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ, ό.π., σ. 72-73.

των παροίκων· είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι δεν τους ενδιαφέρει αν οι εδώ (στην Κρήτη) δικαστικές αποφάσεις είναι αρνητικές επειδή ελπίζουν να τις ανακόψουν εύκολα με την έφεση στη Βενετία.

Συνεχίζοντας η κοινότητα το αίτημά της, προσπαθεί να διασαφηνίσει στην Αυθεντία, με δήθεν ιστορικές αναφορές, πώς έχει το πρόβλημα των παροίκων της Κρήτης και της καλλιέργειας της γης και υποστηρίζει ότι ήδη από τη βυζαντινή εποχή είχε δημιουργηθεί αυτή η κατηγορία των προσαρτημένων στη γη παροίκων, οι οποίοι τοποθετούνταν ως καλλιεργητές και φύλακες σε άγονες περιοχές ή παραθαλάσσιους τόπους, όπου προφανώς δε θα δέχονταν να εγκατασταθούν εκεί ελεύθεροι χωρικοί λόγω του άγονου των εδαφών και του φόβου των πειρατών· για να καλλιεργείται λοιπόν η γη και να κατοικείται το νησί, υπήρχαν ανέκαθεν οι πάροικοι στην Κρήτη και μάλιστα ο Αριστοτέλης τους ονόμαζε τάχα «*περιοίκους*»³⁵, ενώ ο άγ. Ιερώνυμος πίστευε ότι είναι θεμιτό να κατέχονται οι πάροικοι (δηλαδή να είναι υποκείμενοι σ' ένα κύριο) στον αιώνα τον άπαντα, αφού η καλλιέργεια της γης άρχισε με εντολή του θεού, προφανώς μετά την πτώση των πρωτοπλάστων.

Στη συνέχεια η κοινότητα αναφέρεται στις αποφάσεις του 1393 με τις οποίες η Αυθεντία προσπαθούσε να ανακόψει τη φυγή των παροίκων από τα φέουδα και παράλληλα επέτρεπε στους φεουδάρχες να αγοράσουν σκλάβους, να τους φέρουν στο νησί και να τους εγκαταστήσουν στα κτήματά τους για να τα καλλιεργούν. Εξάλλου επισημαίνει ότι στις εντολές και οδηγίες διοίκησης (*commissiōni*) προς τους ρέκτορες απαγορευόταν ρητά η απελευθέρωση των παροίκων, εκτός αν είχαν προσφέρει στο κράτος κάποιες εξαιρετικές υπηρεσίες. Τέλος, εκτός των άλλων, η κοινότητα σημειώνει τις δύο κύριες κατηγορίες παροίκων που κατά την άποψή της υπήρχαν στο νησί· στη μια ανήκαν εκείνοι οι οποίοι είχαν καταχωρισθεί στα δημόσια κατάστιχα την εποχή που παραχωρήθηκαν τα πρώτα φέουδα από την Αυθεντία και αυτοί ήταν οι αυτόχθονες πάροικοι (*parici originarii*). Κατά την κοινότητα απόγονοι των χωρικών της κατηγορίας αυτής, προκειμένου να απελευθερωθούν, ισχυρίζονται ότι δεν κατάγονται από εκείνους που είχαν καταχωρισθεί στα πιο πάνω κατάστιχα και ζητούν να τους αποδειχθεί με έγγραφα τεκμήρια το αντίθετο· αυτό όμως πολλές φορές δεν είναι δυνατόν να αποδειχθεί, παρά μόνο με τη μακρόχρονη κατοχή των παροίκων αυτών από τους φεουδάρχες, αφού τώρα πια δεν διασώζονται τα δημόσια κατάστιχα όπου σημειωνόταν η πιο πάνω καταγωγή τους· έτσι λοιπόν οι ρέκτορες δυνάμει αυτής της μακρόχρονης κατοχής εκδίδουν

---

35. Ελληνικά στο κείμενο.

αρνητικές αποφάσεις εναντίον των παροίκων εκείνων που προσφεύγουν στα δικαστήρια του νησιού ζητώντας να απελευθερωθούν· οι πάροικοι τότε εφεσιβάλλουν τις αποφάσεις αυτές στη Βενετία και μάλιστα βρίσκουν εκεί υπερασπιστές που υποστηρίζουν ότι μια τέτοια κατοχή, έστω και μακρόχρονη, δεν έχει ισχύ μπροστά στην ελευθερία.

Στη δεύτερη κατηγορία, κατά την κοινότητα, ανήκαν εκείνοι που ονομάζονταν άγραφοι (*villani agrafi*), δηλαδή πάροικοι που δεν είχαν εγγραφεί στα αρχικά κατάστιχα και έγιναν πάροικοι αφού το νησί πέρασε στη βενετική κυριαρχία· οι πάροικοι αυτοί, αν και κατέχονταν ως τώρα ειρηνικά και αδιατάρακτα, στην παρούσα εποχή τολμούν να προσφεύγουν στα δικαστήρια των ρεκτόρων ζητώντας είτε να τους επιδειχθεί ότι είναι καταχωρισμένο το όνομά τους στα αρχικά κατάστιχα, είτε, σε διαφορετική περίπτωση, να απελευθερωθούν· οι ρέκτορες, αντιλαμβανόμενοι ότι οι χωρικοί αυτοί, αν και δεν είναι γραμμένοι στα αρχικά και πρώτα κατάστιχα, είναι ωστόσο πραγματικοί πάροικοι άγραφοι που κατέχονται περισσότερο από εκατό και διακόσια χρόνια, εκδίδουν αποφάσεις ότι είναι πραγματικά πάροικοι και δεν έχουν δικαίωμα να απελευθερωθούν. Οι αποφάσεις αυτές όμως εφεσιβάλλονται στο δικαστήριο της *Quarantia*, το οποίο τις ακυρώνει επειδή θεωρεί ότι εφόσον αυτοί δεν αναγράφονται στα αρχικά κατάστιχα δεν πρέπει να είναι πάροικοι, παραθεωρώντας βέβαια το γεγονός ότι υπάρχουν οι δύο πιο πάνω κατηγορίες παροίκων και ότι όποιος δεν ανήκει στη μια κατηγορία μπορεί να ανήκει στην άλλη· έτσι λοιπόν όταν γίνεται γνωστή η ευνοϊκή για τους χωρικούς απόφαση της έφεσης των βενετικών δικαστηρίων οι τελευταίοι ισχυρίζονται ότι πραγματική πρόθεση της Αυθεντίας είναι να μην είναι πάροικοι αλλά ότι οι ευγενείς και οι φεουδάρχες τους κατέχουν παράνομα παραβαίνοντας σοβαρά το δίκαιο· αυτό έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργείται στους παροίκους θανάσιμο μίσος κατά των ευγενών και φεουδαρχών, γεγονός που θα μπορούσε να οδηγήσει σε κάποια επικίνδυνη ανταρσία εναντίον τους, αφού οι συνεχείς και πυκνές αντιδικίες φέρνουν συνήθως τέτοια ολέθρια αποτελέσματα.

Τέλος η κοινότητα διατυπώνει την άποψη ότι οι πιο πάνω προσφυγές στα δικαστήρια, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, θα σταματήσουν μόνο αν γίνει αποδεκτό από την Αυθεντία οι οποιασδήποτε κατηγορίας πάροικοι που κατέχονται ειρηνικά και αδιατάρακτα οι ίδιοι και οι άμεσοι άρρενες πρόγονοί τους για σαράντα χρόνια να μην έχουν δικαίωμα να προσφύγουν στα δικαστήρια για να υποστηρίξουν ότι δεν είναι πάροικοι αλλά ελεύθεροι χωρικοί. Υποστηρίζει ακόμη η κοινότητα ότι αν η Αυθεντία δεν φροντίσει να εξαλειφθεί μ' αυτό τον τρόπο η τάση των παροίκων να προσφεύγουν στα εφετειακά δικαστήρια της Βενετίας για να διεκδικήσουν την ελευθερία τους, τότε μπορεί να προκύψουν στην Κρήτη μεγάλες αναστατώσεις.

Στην απάντησή της η Γερουσία δεν αποδέχεται το αίτημα να απαγορευτεί στους παροίκους να προσφεύγουν στα δικαστήρια για να διεκδικήσουν την ελευθερία τους εφόσον κατέχονται ειρηνικά και αδιατάρακτα κατά τα τελευταία σαράντα χρόνια, ωστόσο ορίζει ότι οι εφέσεις για τις αποφάσεις και άλλες πράξεις των ρεκτόρων σε θέματα σχετικά με τους παροίκους, οι οποίες πρώτα υποβάλλονταν στους *Auditori nuovi*, τώρα θα πρέπει να απευθύνονται στους *Advocatori de Comun*· η προτεινόμενη αυτή απάντηση της Γερουσίας όφειλε να ψηφισθεί και από το *Maggior Consiglio*.

Κατά την ψηφοφορία που επακολούθησε, η πιο πάνω απάντηση στο αίτημα της κοινότητας απορρίφθηκε από τη Γερουσία. Επίσης απορρίφθηκε σε μια πρώτη ψηφοφορία από το *Maggior Consiglio*, ενώ φαίνεται να υπερψηφίστηκε στη δεύτερη. Ωστόσο θα πρέπει να επισημανθεί ιδιαίτερα ότι έναν αιώνα ακριβώς μετά το έγγραφό μας έχουμε να κάνουμε και πάλι με την απόρριψη του ίδιου αιτήματος των ευγενών και φεουδαρχών της Κρήτης, δηλαδή της διορίας των σαράντα χρόνων κ.λπ. Είναι μάλιστα αξιοπερίεργο ότι οποιοδήποτε αποτέλεσμα των ψηφοφοριών —θετικό ή αρνητικό— θα ήταν απορριπτικό για τη διορία των σαράντα χρόνων, αφού σέ περίπτωση θετικής ψήφου θα εγκρινόταν η απάντηση της Γερουσίας που απέρριπτε το αίτημα της διορίας των σαράντα χρόνων κ.λπ., ενώ σε αντίθετη περίπτωση θα απορριπτόταν συνολικά το αίτημα της κοινότητας που ανάμεσα στα άλλα ζητούσε και την καθιέρωση της διορίας των σαράντα χρόνων κ.λπ.

Από την αναφορά στα πιο πάνω δημοσιευμένα αρχειακά έγγραφα και το συσχετισμό τους με το έγγραφό μας του 1415 νομίζουμε ότι μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι η αντίδραση της βενετικής Γερουσίας στο πιο πάνω αίτημα των φεουδαρχών για τη διορία των τριάντα-σαράντα χρόνων κ.λπ. καθώς και η συναφής πάγια αντιφεουδαρχική στάση των αστικών δικαστηρίων της Βενετίας συνδεόταν 1) με το γεγονός ότι οι φεουδάρχες της Κρήτης ιδιοποιούνταν παροίκους του Δημοσίου ή και ελεύθερους χωρικούς που από παλαιότερα (τους ίδιους ή τους προγόνους τους) είχαν ενδεχομένως μετατάξει σε δικούς τους παροίκους και 2) με τις πολιτικές επιλογές της κεντρικής κυβέρνησης που προέκρινε ότι δεν ήταν προς το συμφέρον της να καταπιέζονται οι χωρικοί των κτήσεών της ή τουλάχιστον εκείνοι της Κρήτης, με αποτέλεσμα να δέχεται ή και να ευνοεί την απελευθέρωση των παροίκων μέσω των δικαστικών διαδικασιών. Στο σημείο αυτό ας προστεθεί ότι η στάση αυτή της Βενετίας αποτελούσε και μια ανταπόδοση προς τους χωρικούς που σε πολλές περιπτώσεις της έδειχναν την αφοσίωσή τους θεωρώντας ότι λειτουργούσε ως προστατής τους απέναντι στις καταπιέσεις της άρχουσας τάξης των

κτήσεων. Είναι μάλιστα γνωστή η φανατική πίστη των αγροτών της βενετικής *Terraferma* στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου κατά την εισβολή των ξένων στο βενετικό κράτος το 1510³⁶.

Τελειώνοντας τη διερεύνησή μας σχετικά με το περιεχόμενο του εγγράφου του 1415 μας απομένει το ερώτημα για την ταυτότητα των ανθρώπων εκείνων, οι οποίοι σύμφωνα με αυτό μετέβαιναν στη Βενετία και ως εκπρόσωποι των δουλοπαροίκων της Κρήτης υποστήριζαν τις αιτήσεις για την απελευθέρωσή τους ενώπιον των βενετικών δικαστικών οργάνων. Κατά την αναζήτηση της ταυτότητάς τους δεν θα πρέπει να αγνοήσουμε το γεγονός ότι η αμοιβή αυτών των μεσολαβητών ήταν τέτοια³⁷ που θα μπορούσε να προσελκύσει το ενδιαφέρον προσώπων από διάφορα κοινωνικά στρώματα και επαγγέλματα και ενδεχομένως να τους δώσει τη δυνατότητα να υπερπηδήσουν τις όποιες δυσκολίες αντιμετώπιζαν. Παρακάτω διατυπώνουμε μια σειρά από υποθέσεις σχετικά με την πιθανή τους ταυτότητα που ίσως βοηθήσουν ν' αποκτήσουμε μια πληρέστερη εικόνα για τα πράγματα.

Αρχικά εξετάζουμε το ενδεχόμενο να ήταν πλοιοκτήτες ή συμμετοχοί σε βενετικά εμπορικά πλοία ή ακόμη και Βενετοί εμπορευόμενοι. Αυτοί λόγω του επαγγέλματός τους θα είχαν τη δυνατότητα τόσο της άμεσης επαφής με το γηγενές στοιχείο του νησιού και κατά συνέπεια της γνώσης του συγκεκριμένου ζητήματος, όσο και της εύκολης και συχνής μετάβασης στη μητρόπολη. Παρουσιαζόταν λοιπόν σ' αυτούς η ευκαιρία, παράλληλα με την κύρια απασχόλησή τους, να εξοικονομήσουν με σχεδόν άνετο τρόπο το καθόλου ευκαταφρόνητο ποσό των πεντακοσίων-χίλιων υπέρπυρων για κάθε πάροικο που θα κατάφερναν ν' απελευθερώσουν, καθώς και τα έξοδα του ταξιδιού και της παραμονής τους στη Βενετία. Η άποψη αυτή ενισχύεται περισσότερο, αν λάβουμε υπόψη ότι οι άνθρωποι που ασχολούνταν με το βενετικό εμπόριο στην Ανατολή γνώριζαν καλά τη βενετική νομοθεσία και τη λειτουργία της βενετικής γραφειοκρατίας.

Στη συνέχεια ερευνούμε την περίπτωση μήπως επρόκειτο για ξεπεσμένους Βενετοκρητικούς ευγενείς, πολλοί από τους οποίους είχαν ήδη περιέλθει ή άρχιζαν να περιέρχονται σε δεινή οικονομική κατάσταση εξαιτίας του κατακερματισμού των φεουδών τους, καθώς κατά τη μεταβίβαση

36. A. VENTURA, *Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500*, Milano 1993, σ. 121-133.

37. Βλ. παρακάτω το έγγραφο στο παράρτημα, f. 68, στ. 27-29: *acordandossi de darli per suo fatiga V^c e M iperperi quando i diti li fazano franchi e oltra le spexe de bocha e de li passazi per tuto el tempo duro la custion, ed apresso, ne la partida de questi tal procuradori dandoli assai persuti, zerti uinj, farine e formai.*

τους από γενιά σε γενιά τα φέουδα διασπάζονταν σε μικρότερα μερίδια γης, αφού μοιράζονταν συνήθως σε περισσότερους από έναν κληρονόμους, ενώ κάποιοι από αυτούς καλούνταν μάλιστα από τη Βενετία να αποδείξουν τη βενετική τους ευγένεια. Ίσως λοιπόν οι παραπάνω λόγοι αποτελούσαν ένα ισχυρό κίνητρο γι' αυτούς τους παρακμασμένους ευγενείς ώστε να εμπλακούν σε μια τέτοια προσοδοφόρα διαδικασία, που σαφώς θα καλυτέρευε τη δύσκολη θέση στην οποία βρίσκονταν. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι και η μερίδα αυτή γνώριζε ικανοποιητικά τα βενετικά πράγματα.

Μια άλλη κατηγορία ανθρώπων που θα μπορούσε να διαδραματίσει το ρόλο αυτών των *procuradori* ήταν οι κατώτεροι υπάλληλοι της βενετικής διοικητικής μηχανής στην Κρήτη. Πλήθος από γραφείς, όργανα αστυνόμευσης, υπαλλήλους σε διάφορες οικονομικές κ.ά. υπηρεσίες συνόδευε τους Βενετούς διοικητές του νησιού κάθε δύο χρόνια, πολλοί από τους οποίους παρέμεναν στην Κρήτη για μεγάλα χρονικά διαστήματα ή αποκτούσαν μόνιμη κατοικία εκεί. Αυτοί, από τη μια λόγω της φύσης της εργασίας τους ήταν άριστοι γνώστες του βενετικού δικαίου και της λειτουργίας των γραφειοκρατικών οργάνων της εποχής, και από την άλλη λόγω της προϋπηρεσίας τους στο νησί θα πρέπει να σχημάτιζαν επαρκή αντίληψη για τις σχέσεις φεουδαρχών και παροίκων και ενδεχομένως έρχονταν σε επαφή με τους τελευταίους και αναλάμβαναν το εγχείρημα της απελευθέρωσής τους έναντι αδράς αμοιβής το οποίο θα τους εξασφάλιζε οικονομική ευρωστία και πιθανή κοινωνική άνοδο.

Την ίδια περίοδο υπηρετούσε στις φρουρές της Κρήτης ένας μεγάλος αριθμός από μισθοφόρους ιταλικής καταγωγής, ανώτερους αξιωματούχους, μέσους και κατώτερους βαθμοφόρους ή και απλούς στρατιώτες που περιφέρονταν από τόπο σε τόπο και από κτήση σε κτήση ανάλογα με τις στρατιωτικές ανάγκες της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας και είχαν εξοικειωθεί με τον τρόπο λειτουργίας του κράτους για λογαριασμό του οποίου στρατολογούνταν. Πολλοί μάλιστα, κατά την παραμονή τους στην Κρήτη, έρχονταν σε άμεση σχέση με το ντόπιο στοιχείο, νυμφεύονταν Κρητικές γυναίκες, αποκτούσαν περιουσία, τους εκχωρούνταν γαίες κ.ά. αγαθά και επομένως γνώριζαν από πρώτο χέρι το πρόβλημα των παροίκων. Εύλογα λοιπόν, μετά το πέρας της θητείας τους, μπορούσαν να αναλάβουν την εκπροσώπηση των χωρικών ενώπιον των βενετικών δικαστηρίων, μια και αυτό θα τους απέφερε μεγαλύτερα και ευκολότερα κέρδη απ' ότι μια νέα στρατολόγησή τους.

Τέλος δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε την περίπτωση να προέρχονταν οι άνθρωποι αυτοί από τα λαϊκά στρώματα των κρητικών πόλεων ή ακόμη και από την τάξη των ελεύθερων χωρικών, που υπηρετούσαν ως πληρώματα

στα βενετικά εμπορικά πλοία. Η υπόθεση αυτή βέβαια παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες και φαίνεται λιγότερο βάσιμη από τις προηγούμενες. Κι αυτό γιατί είναι αμφίβολο κατά πόσον γνώριζαν καλά τα βενετικά πράγματα και τη βενετική γλώσσα τα κατώτερα λαϊκά στρώματα της Κρήτης σε μια τόσο πρώιμη περίοδο. Και επιπλέον δε γνωρίζουμε αν θα μπορούσαν να παραμείνουν στη Βενετία για ένα τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα, όσο αυτό που αναφέρεται στο έγγραφο ότι ήταν απαραίτητο για τη διεκπεραίωση του ζητήματος. Ωστόσο, χωρίς αμφιβολία ήταν ενήμεροι για τα προβλήματα και τις διεκδικήσεις των παροίκων συμπατριωτών τους. Δεν είχαν λοιπόν, οι πιο τολμηροί, παρά να αδράξουν την ευκαιρία που τους παρουσιαζόταν για γρήγορο και εύκολο πλουτισμό.

Οι παραπάνω υποθέσεις δεν είναι οι μοναδικές που θα μπορούσαν να διατυπωθούν, ούτε και δίνουν σαφή και οριστική απάντηση στον προβληματισμό μας. Αποτελούν όμως ερωτήματα που δίνουν το έναυσμα για μια βαθύτερη και εκτενέστερη έρευνα, κυρίως αρχειακή, που θα φωτίσει και θα ερμηνεύσει ασφαλέστερα το ιστορικό γεγονός.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ*

ARCHIVIO DI STATO DI VENEZIA,
Senato Misti, reg. 51, ff. 68-68v*

+ S(er) Laurentius Donato
| Consiliarius (et) oli(m)
| Rector Rethimj +

¹ MCCCCXV die XXIII Septe(m)br(is)

² Cumzosia ch(e) entro le altre, plui necesse cosse, al nostro d(omi)nio, el sia da vegiar cu(m) tuti spiriti, e, sentimenti ³ cerca la quiete, e, tranquilita de la n(ost)ra Ixola de Candia, la qual cu(m) tanta difficulta, si de moneda, come ⁴ etia(m)dio, amissio(n) de sangue, e p(er)ditio(n) di notabeli homeni, p(er) indure quella in la solita subietio(n) e sta dep(er)si ⁵ e desipadi e pare p(er) la dio mar[[t]]e, quela tal Ixola subiugada in tanto e si bon stado, e, reduta ch(e) media(n)te ⁶ la sum(m)a iustitia e raxo(n) ch(e) p(er) la n(ost)ra signoria a tuti egualmente fī p(er)petrada, Totalmente senza algun ⁷ obstaculo, ne (con)traditio(n), quela ubiq(ue) nuj posedemo e dominemo, E da breve tempo in qua alcuni mali- ⁸ uoli homeni de vilissima (con)dition, puocho abiano dauanti ali ochi dio, e mancho el temor de la nostra ⁹ signoria Insultando nuouo sisma anzi plui tosto, exp(re)ssa rebelio, Siano andadi nel destreto de Candia, ¹⁰ Rethemo, e la Chania, e, Sitia p(er)suadendo e indugando cu(m) suo parole molti uilanj, a la sua praua et ¹¹ iniqua uolunta, dando ad intender, a quelli come i diti uilanj sono franchi e p(er) muodo algun puo ne die ¹² ess(er) vilanj voiano tuor a mostrarli p(er) catastichi, quelli tal vilanj esser p(er) indirrecto possedudi, E oltra ¹³ ch(e) loro pari ne havi zamai pago datij ne raxo(n) uilanatiche, e questo si p(er) longa distantia de tempo chi ¹⁴ suo signori, zamai li ano tolti, ne domandadi li diti datij chome etia(m)dio p(er) no(n) esser de quelli pronomi de ¹⁵ villanj p(er) haverse mudado li soranomj e le loro zenolozie, e parentadi, a chaxo(n) ch(e) p(er) lo tempo ch(e) aueg(n)ire ¹⁶ el so horto ed orizene zamai se possa cognosser, Apresso p(er) hauer manchado e manchare longo tempo

* Κατά την έκδοση του εγγράφου που ακολουθεί χρησιμοποιήθηκαν τα εξής κριτικά σημεία: (αβγδ) για την ανάλυση των βραχυγραφιών [[αβγδ]] για τον εξοβελισμό παρεμβλημάτων και επαναλήψεων· + αβγδ + για γράμματα ή λέξεις που έχουν γραφτεί στο περιθώριο της σελίδας του εγγράφου· | για την αλλαγή στίχου· ³ για την αλλαγή στίχου με στιχαρίθμηση· | f. 68v για την αλλαγή σελίδας· † για σταυρό που υπάρχει στο κείμενο και επιλέγεται από τον εκδότη το σχήμα του.

da li ¹⁷ feudi, parte p(er) homicidio p(er) lo qual i e sta (co)streti ad andar uagando p(er) l' ixola houer habitar in luogo molto ¹⁸ incognito da soa h(ab)itation E parte p(er) debite, e, p(er) loro altre catiuita comesse ad algunj studioxamente ¹⁹ abiandose p(ar)tidu da li suo feudi, A chaxo(n), ch(e) in poster(um) de loro no(n) se habia alguna cognitio(n) Ed alguni per ²⁰ tal caxo(n) abiandosse fati caloierj, anchora p(er) dar ad intender ad algunj, quelli esser fioli naturali de homeni ²¹ franchi e p(er) simele introdugano li breuilezij, de vilanj de la suo schiatade, i qual p(er) loro bone huouere per- ²² petrade, la n(ost)ra signoria p(er) soa clementia quelli se hano fati liberi, e molte altre ed asa raxo(n) e uezi alega(n)do ²³ e mostrando a quel uilanj p(er) li qual li dano ad intender quel ess(er) liberi, (et) p(er) algun muodo ad alguno ui(n)culo ²⁴ de s(er)uitudene no(n) esser tegnudi Sozondandoli ch(e) se li diti uilanj haveseno p(er)sona, ch(e) tansare uolesse q(ue)li ²⁵ auanti la signoria, tanto tosto li firino fati franchi, La qual cossa aldando, li uilanj e recordandosse qua(n)to ²⁶ notabele texoro, e la liberta Suplichano e p(re)gano q(ue)sti tal adulatori, ch(e) p(er) lor a Veniexia debia uegnir ²⁷ a i(n)terceder acordandossi de darli p(er) suo fatiga V^e, e, M ip(er)p(er)i quando i diti li fazano franchi e oltra le ²⁸ spexe de bocha e de li passazi p(er) tuto el tempo dura la custio(n), ed apresso, ne la partida de questi tal ²⁹ p(ro)curadori dandoli assai p(er)suti, zerti uinj, farine e formai ch(e) son de quelle cosse cu(m) le qual questi uilani ³⁰ paguano li datij e raxo(n) a li suo signori, Perch(e) siando fato a li s(opra)s(crit)ti p(ro)curadori p(er) alguni aldidori de le sente(n)tie ³¹ la citatio(n) da li signori da quel uilanj, comandando a li s(opra)s(crit)ti signori ch(e) a li suo uilanj fin a raxo(n) cognosuda ³² alguna cossa (con)tra de quel debia in(n)ouar, La qual cossa e[[d]] espressamente (con)tra la forma de le suo leze ³³ e di grande dano, e detrimento, di afedadi de l' ixola de Candia, e i(II)a axentio(n) de tuti datij e raxo(n) ch(e) abia el ³⁴ signor (con)tra el so uila(n), La qual azetatoria cussi habuda li s(opra)s(crit)ti p(ro)curadori menano la cossa in longo, qua(n)to ³⁵ a loro e possibile, p(er) modo ch(e) tal di diti signori, X, e, XII an(n)i e pluj, sono stadi di esser aldidu, ne ad esser ³⁶ difinide alguna cossa, e q(ue)sto sup(er) respeto de le spexe, ch(e) a li diti p(ro)curadori si fate come etia(m)dio p(er) indire a i(n)dig(n)atio(n) ³⁷ el uila(n) (con)tra el so signor, e deschazarlo, e de tuti quel tal vilanj p(er) questo muodo induti ch(e) sono stadi ³⁸ grande suma, tal benefitio de libertade abia luxesto p(er)ch(e) la mazor parte e sta cognosuda uilanj || f. 68v ¹ p(er) la qual cognitio(n) de tuto el tempo andato li signor di diti uilanj astrenze quelli a pagar i suo datij e raxo(n) uilanatich(e) ² ch(e) p(er) respecto de denari, vinj, farine, p(er)suti, e, formaj frustra dadi a quel tal suo p(ro)curadori senza alguno suo p(ro)fito ³ ne intentio(n) hotegnuda, Ne siali possibile poss(er) pagar li

suo signori p(er) ess(er) i(m)poveridi, e, dado quanto li haveva al⁴ mondo, Si a li suo p(ro)curadori, chomo etia(m)dio a le spexe de quelli, et ultimamente reduti a la extrema pouertade lementandosse, (con)tra de quelli suo procuradori, et Per li diti li fi resposo, Quelli ess(er) liberamente Franchi come⁶ loro, Ma che, coruo, cum coruo no(n) se chauo mai i ochi Et imp(er)o se la signoria no(n) li uuol far raxon⁷ li diti p(ro)curadori altro no(n) de po far*, Le qual parole intendando i uilanj Si p(er) respeto de la raxo(n) li fi dita⁸ quel i auer, e no(n) li uoler esser dada, chome etiandio no(n) se uezando da posser satisfar al debito del so signor⁹ Jnduxe e da in dato** queste caxo(n), Si l' anemo de quelli se aueua messo a q(ue)sta p(ro)ua, chome etia(m)dio quelli sende¹⁰ uoleua meter a tanta indignatio(n), e maliuolentia (con)tra de la n(ost)ra signoria e di suo signori ch(e) se a loro fosse possi -¹¹ belle, fin da mo comenzerau e rebellio(n), Non solamente tanto uerso li suo affedadi latinj agreuandosse quanto¹² etia(m)dio (con)tra li suo afedadi griexi, chomo e Chiretazi Calergi Vulassti e P(er)nacopi Ed assa altri E tuto questo de -¹³ pende si da la liberta tolta a cadau(n) afedado, p(er) li rezimenti de l' ixola de Crede, (con)tra li suo uilanj Como etia(m)dio per¹⁴ la p(er)suasion e adulatio(n) fata a [[c]] quel i villanj p(er) li s(opra)s(crit)ti procuradori, le qual caxo(n), de quanta ruina e scandolo la sia stada¹⁵ indutiua a la n(ost)ra signoria el po maginar E imp(er)o p(er) obuuar a tanto scandolo e error, quanto e p(er) redur questa¹⁶ sixma, d(i)u(ersa)mente, ch(e) total(ite)r, el no(n) fia disctrepado o desradigado E l' andera p(ar)te in nome de dio ch(e) cadau(n) uila(n)¹⁷ si de comu(n), come de chaulalaria de feudo ouer de cadau(n) altro luogo de la n(ost)ra ysola de Candia ch(e) dir ne mazar¹⁸ se possa, el qual sera stado possedudo e luj e suo p(ro)genitori, da an(n)j XL in suxo p(er) vila(n) ouer uilanj sia¹⁹ ed esser debia [[cum]] vila(n) de quel i feudi e chaularie de comu(n), ouer luogi in che de raxo(n) i de esser uilanj E ch(e)²⁰ no(n) p(er) alguna caxo(n) ne t(em)po possa ne debia resister (con)tradir ne obstar, Ne p(er) algu(n) rezimento ouer iuditio de l'²¹ Jxola de Candia ne etia(m)dio la dogal signoria de Veniexia, ne algun altro offitio de la n(ost)ra cita, cuiuscunq(ue)²² (con)ditionis existat, Possa ne debia esser aldido anzi senza algun obstaculo, ne (contra)ditio(n) ne opositio(n) romagna ed ess(er)²³ debia uilanj p(er) lo modo li deno ess(er) possedudi, come zusta e (con)ueniente cossa, e, Queli ueramente ch(e) da an(n)j²⁴ XL in zoxo fosseno stadi ed al p(re)se(n)te fosse possedudi, si loro chome etia(m)dio li suo p(ro)genitori indebitamente per²⁵ villanj,

* στ. 7: non de po far] ἰσως: non de e po far.

** στ. 9: e da in dato] ἰσως: ed a induto.

Non abiando el so signor possudo far la p(ro)ua segundo chome p(ri)mamente chome a culuj (con)ciede Veniexia ^{l26} p(er) suo ordenj mostrando li diti chiara e parentemente cussi esser la ueritade, cum ogni diligentia e solici - ^{l27} tudene, siano socorsi (et) souegnudi, p(er) modo ch(e) si a questi vilanj come etia(m)dio ad altruj uilanj de l' ixola nostra ^{l28} de Candia de ch(e) (con)ditio(n) e qualita ess(er) sia, el qual p(er) fauor de le suo raxo(n), domandera ouer rechierera algu(n) registro de catastico, sententia t(er)menatio(n) p(ro)tixo(n) ouer possessio(n), o chadauna altra scriptura o atto de le n(ost)re ^{l29} cancellarie de Candia, la Cania, Rethemo, e, Sithia, le qual li possano esser in alguno aiutorio propitio ^{l30} ouer fauor da li an(n)j XL in zoso p(er)ch(e) de quel tempo molti homenj ch(e) uiueno se arccordera de ferma ^{l31} scientia, se quelj uilanj deno ess(er) liberi ouer serui de quel affedado ouer affedadi li domandera, o altre p(arte) ^{l32} de p(re)tenda hauer raxo(n) Liberamente li siano dade e mostrade ad ogni suo piaxere e requisitiio(n) E p(er) ^{l33} simele ogni testimonianza, p(ro)ua p(re)sontio(n) (et) ogni altra cossa, ch(e) p(er) fauor de le suo raxo(n), li diti p(ro)ducano ^{l34} infra el t(er)mene di s(opra)s(crit)ti an(n)i XL, Siando autentiche e ualide, Siano e debia esser autintichade ed a - ^{l35} p(ro)uade, sich(e) le raxo(n) di diti, p(er) tal muodo (con)stade, possa e debia souegnir quelj tal detegnudi dal uinculo ^{l36} de seruitudine, indebitamente, p(er) modo ch(e) se de raxo(n) i diti no(n) debia esser uilanj, [[i diti]] la raxo(n), e ^{l37}, zustixia li souegna ch(e) i diti siano reduiti al so libero stado, come, e zusta e (con)ueniente cossa, E ^{l38} no(n) possa la p(re)nte parte, esser reuocada susp(esa) ouer p(er) altro modo declarada soto pena de ducati M ^{l39} p(er) zaschadu(n) conseier, cauo, sauio, ouer altri ch(e) metesse ouer (con)sentisse parte in (con)trario, E a simel ^{l40} pena caza zaschadum auogador, oldidor de Veniexia e zaschadum rector, e official de l' ixola de Crede ^{l41} (contra)fazando a la parte s(opra)s(-crit)ta, de la qual pena no(n) se possa far alguna gra(tia) don remissio(n), ne alguna ^{l42} declaratio(n), soto la dita pena, de ducati Mille, e cusi se procieda de pena in pena, usq(ue) i(n) infinitu(m).

† De parte ---5

† De non ---97

† Non sinc(eri) ---5

SUMMARY

THE LIBERATION OF THE VILLEINS WHEN UNDER VENETIAN DOMINATION AT THE BEGINNING OF THE 15TH CENTURY.

At an archives source of the beginning of the 15th century (1415), found at the Archivio di Stato di Venezia, mention is made of the liberation of the villeins of Crete. Fr. Thiriet who has published a summary of this source - which he has also used in his basic work titled *La Romanie Vénitienne* - believes that the above source refers to an organized and bold movement that had then spread all over Crete and whose goal was the total liberation of the island's villeins. However, from a careful examination of the source combined with information from other published documents, it becomes clear that we are not dealing here with a liberation movement but with appeals to the Venetian courts on the part of certain villeins who were aiming at winning their freedom, which they had been illegally deprived of by the feudal lords of the island.

CONSTANTINOS DOCOS
CHRISTOS APOSTOLOPOULOS
DIMITRIS ARVANITAKIS
IRINI LIDAKI
STATHIS BIRTACHAS
GIORGOS PILIDIS